

Ристо Вукчевић

ЕФЕКТИВНОСТ ИНВЕСТИЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

1. ЗАДАТАК И ОБУХВАТ РАДА

Често се говори о ниској ефективности инвестиција у Црној Гори. При томе се, обично, немају у виду сви важнији фактори који су дјеловали на ефективност инвестиција, а поготово изостаје њихово разлучивање на оне који су били претежно објективног и оне претежно субјективног карактера.

У протекле, скоро, три деценије Црна Гора је била подручје са наглашеном инвестиционом потрошњом у односу на просјек осталих југословенских подручја. Овдје је послјератни, социјалистички привредни развој, тако рећи, почео са „голе ледине“, са бројним наслијеђеним проблемима и, разумљиво, са великим амбицијама и перспективама које отвара ново друштво. Ми данас оцјењујемо да су уложена средства била недовољно ефективна, иако, прије тридесетак година готово ниједан аналитичар-футуролог није могао претпоставити тако крупне трансформације, какве су се десиле у овом периоду, у свим областима друштвеног живота.

Инвестициона улагања и резултате у јачању материјалне основе, управо њихов однос, потребно је ближе анализирати и оцијенити. Тако ће се сумирати одређена искуства, која се могу унијети у методолошки приступ будућем конципирању политике и метода привредног развоја. Мада анализа прошлости, поготово у условима савремених динамичних промјена, не може бити основ за приступ будућности, нека искуства могу послужити као елементи у конституисању жељеног односа и понашања у будућем развоју. То је повод за овај рад, а тиме су, уједно, дати и његови најшири оквири. Међутим, наше су претензије знатно скромније. Наиме, желимо да укажемо на ефективност инвестиција у Црној Гори и на најважније чиниоце који су на њу утицали и одредили је у појединим краћим периодима протеклог тридесетогодишњег раздобља.

У овом раду, ефективност инвестиција мјерена је односом пораста друштвеног производа и бруто-инвестиција уложених у основне фондове. У економској теорији позната су и друга мјерила друштвене ефективности инвестиција. Међутим, како нас, овом приликом, интересује утицај инвестиција на повећање материјалне основе друштва на подручју Црне Горе, определијели смо се за поменути однос као најкомпетентнији показатељ ефективности у тако дугом периоду.

2. ОБИМ И СТРУКТУРА ИНВЕСТИЦИЈА

У Црној Гори, у протеклом раздобљу социјалистичке изградње, уложена су знатна средства у основне фондове. Бруто-инвестиције у основна средства по глави становника биле су изнад југословенског просјека и, мјерно тим показатељем, Црна Гора спада у подручја са највећим инвестиционим улагањима. Но, и поред тако обимних инвестиционих улагања, стопа раста друштвеног производа била је испод просјечне у Југославији, а мјерено по глави становника раст је био још нижи у односу на просјек у земљи као цјелини.

У периоду 1947—1975. године инвестирано је у основна средства на подручју Црне Горе, рачунато у сталним цијенама 1966. године, 21.507 мил. динара или 3,2% од укупних југословенских инвестиција.¹ С обзиром на то да Црна Гора учествује са свега 2,5% у броју становника (рачунато према просјеку 1947—1975), очигледно је да су инвестиције биле знатно изнад југословенског просјека. Ближи увид у обим и глобалну структуру инвестиција добија се из следећег прегледа:

Бруто-инвестиције у основна средства (у милионима динара; цијене 1966. год.) — кумулатив 1947—1975. године

	СФРЈ	%	СРЦГ	%
Укупне инвестиције	664.342	100,0	21.507	100,0
— привредне	450.269	67,8	16.265	75,6
— непривредне	214.073	32,2	5.242	24,4

Од укупних бруто-инвестиција у основна средства у Црној Гори је уложена једна четвртина у непривредне дјелатности, а у Југославији приближно једна трећина.

¹ Подаци о инвестицијама за период 1947—1969. год. сређени су на основу материјала Института за економику инвестиција *Инвестиције 1947—1969. по сталним цијенама 1966. године*, Београд 1971. За период 1970—1975. подаци су сређени на основу СГЈ/1975, 1976. као и публикације СЗС *Материјални и друштвени развој СФР Југославије*, Београд 1973, а за 1975. годину извршили смо процјену на основу документација Савезног завода за друштвено планирање и Републичког завода за привредно планирање.

Бруто-инвестиције по становнику биле су следеће:

Бруто-инвестиције у основна средства по становнику
(у 000 динара; цијене 1966)

	СФРЈ	СРЦГ	Однос СРЦГ према СФРЈ у %
Укупне инвестиције 1947—1975 (по становнику)	35,1	44,8	127,6
од тога:			
— привредне	23,8	33,8	142,0
— непривредне	11,3	10,9	96,5

Укупне инвестиције по становнику веће су у Црној Гори од југословенског просјека за око 28%, а непривредне су ниже за 3,5%. Очигледно, разлике су знатне, како у погледу износа улагања по становнику, тако и у погледу глобалне структуре инвестиција, тј. њихове намјене за развој привредне и непривредне сфере.

Како су привредне инвестиције у најнепосреднијој веза са растом друштвеног производа врло је интересантно приказати њихову глобалну гранску структуру. У том погледу, такође, постоје врло крупне разлике између инвестиција на подручју Црне Горе и Југославије као цјелине. За илустрацију ове констатације даје се преглед структуре инвестиција у основна средства друштвене привреде:²

Бруто-инвестиције у основне фондове друштвене привреде
(у милионима динара; цијене 1966. године)

— кумулатив 1947—1975.

	СФРЈ	%	СРЦГ	%
Укупна друштвена привреда	398.267	100,0	15.851	100,0
1. Индустрија	212.537	53,4	8.154	51,4
— енергетско-металуршке гране (111—115)	107.351	27,0	5.553	35,0
— метални комплекс и хем. индустрија (117—120)	44.316	11,1	562	3,5
— остала индустрија	60.870	15,3	2.039	12,9
2. Пољопривреда и шумарство	45.874	11,5	784	4,9
3. Грађевинарство	12.628	3,2	253	1,6
4. Саобраћај и везе	78.718	19,8	4.495	28,4
5. Трговина и угоститељство	43.075	10,8	2.033	12,9
6. Занатство	5.435	1,3	132	0,8

² Структура је исказана подјелом привреде на неколико најважнијих скупина. За основни критериј ове глобалне подјеле узета је капитална интензивност и, иначе, уобичајена диоба привреде на области, односно индустрије на неколико основних скупина индустријских грана.

Највећи дио инвестиција на друштвеном сектору привреде Црне Горе уложен је у индустрију и саобраћај, приближно 4/5 (79,8%), тако да је у све остале области привреде уложено око 20%. У друштвеној привреди Југославије на индустрију и саобраћај отпада 73,2%. Оваква структура инвестиција, начелно посматрано, била је условљена друштвеним одређивањем за убрзану индустријализацију као метод најефикаснијег привредног развоја. Међутим, постоје велике разлике између појединих подручја у погледу структуре инвестиција у индустрији, што је имало крупног утицаја на њихову ефикасност.

На подручју Црне Горе уложено је у изразито капитално-интензивне комплексе (енергетско-металуршки у индустрији и област саобраћаја) 63,4% од укупних инвестиција остварених у друштвеној привреди. У ове комплексе у Југославији уложено је 46,8%, што је мање за око 16,6 поена у структури инвестиција друштвене привреде него у Црној Гори. Нема сумње, овако знатне разлике биле су један од основних разлога ниже ефективности инвестиција у Црној Гори.

3. КВАНТИТАТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ ЕФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЈА

Једнострана и „тешка“ структура инвестиција у Црној Гори имала је непосредног утицаја на њихову ефективност. То је главни, мада не и једини, разлог који је условио да прираст друштвеног производа у односу на уложена средства буде испод југословенског просјека.

Повећање друштвеног производа у односу на бруто-инвестиције у основне фондове било је следеће:³

Бруто-инвестиције у основне фондове привреде и непривреде и прираст друштвеног производа (у мил. динара; цијене 1966)

	СФРЈ	СРЦГ	СРЦГ : СФРЈ (однос у %)
1. Инвестиције (1948—1975)	657.377	21.280	3,24
2. Прираст друштвеног производа (1947—1975)	140.118	2.544	1,82
3. Коефицијент ефективности инвестиција 1948—1975 (2 : 1)	0,213	0,120	56,34

Ефективност инвестиција, посматрана као однос бруто-инвестиција у основне фондове и пораста друштвеног производа, за целокупно раздобље од приближно три деценије нема већу аналитичку вриједност. Међутим, поређење овако исказаног

³ Прираст друштвеног производа израчунат је на основу података СГЈ/1972—1975. и већ цитиране публикације СЗС *Материјални и друштвени развој СФР Југославије 1947—1972*. Прираст друштвеног производа за 1975. је процијењен на основу друштвеног производа 1974. и стопе привредног раста оцијењене у документацијама Савезног завода за друштвено планирање и Завода за привредно планирање СРЦГ.

кофицијента између Црне Горе и Југославије показује да је ефективност инвестиција у Црној Гори била знатно нижа и скреће пажњу на потребу анализе овог феномена. Када се има у виду да је на 1000 динара бруто-инвестиција у Југославији друштвени производ повећан за 213 динара, а у Црној Гори само за 120 динара, тј. да је ефективност инвестиција у Црној Гори била нижа за око 44% од југословенског просјека, тада се с правом поставља питање: који су фактори условили знатно нижи принос инвестиција у Црној Гори?

Да бисмо одговорили на ово питање, потребно је искористити аналитичку вриједност коју пружају истодобни маргинални коефицијенти ефективности инвестиција. Ради тога даје се сљедећи преглед:⁴

Бруто-инвестиције у основна средства привреде и прираст друштвеног производа (у мил. динара; цијене 1966. године)

	Инвестиције	Прираст друштв. производа	Коеф. ефективности инвестиција (2 : 1)
	1	2	3
<i>СФР Југославија</i>			
1948—1956.	66.328	12.447	0,188
1948—1952.	34.206	2.573	0,075
1953—1956.	32.122	9.874	0,307
1957—1964.	102.456	48.318	0,472
1957—1961.	55.744	27.283	0,489
1962—1964.	46.712	21.035	0,450
1965—1975.	275.421	79.353	0,288
1965—1970.	126.555	33.877	0,268
1971—1975.	148.866	45.476	0,305
Раздобље 1948—1975.	444.205	140.118	0,315
<i>СР Црна Гора</i>			
1948—1956.	2.696	188	0,070
1948—1952	951	21	0,022
1953—1956.	1.745	167	0,096

⁴ У прегледу је дат маргинални коефицијент ефективности инвестиција као истодобни однос пораста друштвеног производа и бруто-инвестиција у основне фондове привреде. Дакле, за разлику од претходног глобалног прегледа, овдје су у именитељ узете само привредне инвестиције а раздобље 1948—1975. подијељено је на три периода са по два краћа потперода. Периодизацију претходног раздобља већ смо извршили и објаснили у нашој књизи *Развој привреде Црне Горе*, Титоград 1974, стр. 12—14. Напомињемо да су као „граничне године“ за периодизацију узете оне у којима се врше „ломови“ трендова важнијих привредних величина.

	1	2	3
1957—1964.	4.366	911	0,209
1957—1961.	2.483	534	0,215
1962—1964.	1.883	377	0,200
1965—1975.	9.090	1.445	0,159
1965—1970.	3.903	698	0,179
1971—1975.	5.187	747	0,144
Раздобље 1948—1975.	16.152	2.544	0,158

На основу ових података може се извести неколико важнијих констатација:

— Коефицијент ефективности инвестиција показује пораст све до почетка шездесетих година, а тада наступа његово опадање, изразито у периоду 1965—1970. године. Пораст ефективности је забележен у периоду 1971—1975. године, али и тада је коефицијент знатно нижи (око 35%) него у периоду 1957—1964. године.

— Флуктуација коефицијента ефикасности југословенских инвестиција је очигледна, али и са тенденцијом пада од почетка шездесетих година.

— Промјене у коефицијенту ефикасности инвестиција у Црној Гори имају исти смјер као и у Југославији. Но, ефикасност инвестиција у Црној Гори је знатно испод југословенске.

Илустрацију ових констатација представља сљедећи преглед:

Кретање коефицијената ефективности инвестиција

Период	СФР Југославија		СР Црна Гора		Однос СРЦГ: СФРЈ
	Коеф. ефект.	Индекс	Коеф. ефект.	Индекс	
1948—1952.	0,075	15,3	0,022	10,2	29,3
1953—1956.	0,307	62,8	0,096	44,7	31,3
1957—1961.	0,489	100,0	0,215	100,0	44,0
1962—1964.	0,450	92,0	0,200	93,0	44,4
1965—1970.	0,268	54,8	0,179	83,3	66,8
1971—1975.	0,305	62,4	0,144	67,0	47,2

У почетној етапи социјалистичке изградње ефективност инвестиција била је врло ниска. Једностраност развоја, претежна улагања у објекте првог одјељка друштвене производње, споро активирање инвестиција и неповољно дјејство ванекономских

фактора (позната економска блокада и неколико сушних година) утицали су да буду ниски или пак да се временски одложе економски ефекти остварених инвестиција у овом периоду.⁵ Релативно високо учешће пољопривреде у структури привреде и знатне годишње осцилације пољопривредне производње, а уз то и претежна усмјереност инвестиција на базичне објекте у индустрији и на неке кључне саобраћајнице, као и поменути ванеконски фактори давали су печат цјелокупном привредном развоју. Наслијеђена заосталост, која се, поред осталог, изражавала у скученој акумулацији, сужавала је могућност да се једновремено оствари висок текући раст привреде и створе материјални предуслови за његово дугорочније одржавање. Због тога су разумљиви крајњи напори у корист будућег полетнијег развоја, што се једино могло постићи једностраношћу инвестиционих улагања у базичне гране и кључну инфраструктуру.

Напрегнутост у производном активирању расположивих фактора, својствена почетној етапи индустријализације,⁶ била је врло карактеристична све до педесетих година и изискивала је изразито одрицање у корист стварања материјалне основе за будући привредни развој. Отуда и знатан дио инвестиционих улагања у овом периоду даје пуније ефекте тек у наредној етапи развоја.

У десетогодишту 1955—1964. раст привреде је врло висок и добрим дијелом, бар у почетним годинама овог периода, резултат је пунијег активирања инвестиција уложених у претходном периоду. Захваљујући већ створеној основној материјалној бази, било је могуће у овом периоду постићи знатно већу стопу привредног раста и повољнију ефикасност инвестиција. Значајно се мијења структура инвестиција, попуњава и шири структура привреде, а привредни систем и мјере економске политике трансформишу од модела строго централизованог система у полусентрализован тржишно-плански модел. Нови модел био је, с једне стране, комплементаран са нивоом развијености и структуром привреде, са објективно датим условима њеног развоја и, с друге стране, са осталим друштвеним подсистемима. То је период врло брзог просперитета привреде.

Трећи период привредног развоја почиње 1965, 1966. године и, судећи према кретању основних привредних агрегата и њихових међуодноса, његове основне карактеристике су још присутне. Овај период карактерише знатно спорији раст привреде, успоренији раст продуктивности рада и нижа ефективност инвестиција него у претходном периоду. Док се развој привреде у

⁵ Врло језгровиту оцјену ефективности инвестиција у периоду 1947—1969. године дао је проф. др Никола Чобелић у књизи *Привреда Југославије*, књ. I, Београд 1972, стр. 291—299.

⁶ О карактеристикама појединих етапа социјалистичке индустријализације видјети у раду др Николе Чобелића и др Радмиле Стојановић *Специфичности средишне етапе социјалистичке индустријализације*, Преглед, Сарајево, 10/1964.

периоду 1956, 57—1964, 65. у почетним годинама ослањао на ефектуирање раније уложених и кумулираних, а недовољно активираних, инвестиција и био снажно подстакнут привредно-системским промјенама, дотле се у период после 1965, 66. године улази без кумулираних и „пренијетих“ резерви, које би чиниле довољно снажан ослонац за настављање високе стопе раста. Нарочито је изостало довољно брзо ширење производње енергије, сировина и транспортних услуга. Поред тога, услједиле су доста честе неусаглашености, чак и конфликтности, између неких институционализованих фактора у привредно-системском механизму и објективно условљених токова у развоју привреде. О развоју привреде у овом периоду, о узроцима опадања стопе привредног раста и слабљењу квалитетних фактора развоја, постоје контроверзне оцјене.⁷ Међутим, у склопу бројних узрочника опадања динамике развоја, по нашем мишљењу, врло крупно мјесто заузимају неки институционализовани елементи у привредно-системском механизму, који су неповољно утицали на обим и усмјеравање акумулације и на политику инвестиција.⁸

Ефективност инвестиција, по правилу, у непосредној вези је са њиховом структуром. Међутим, посматрајући структуру инвестиција Југославије као цјелине увиђамо да нема већих разлика између структуре у периоду 1965—1975. и структуре у претходном периоду, тј. у годинама 1957—1964.⁹ Према томе, опште

⁷ О развоју привреде у овом периоду могу се наћи потпуније оцјене у бројним стручним и научним радовима. Скрећемо пажњу на неке:

Др Љубомир Маџар, *Проблеми и перспективе развоја југословенске привреде*. Овај рад, као реферат, и дискусија о њему објављени су у часопису Економска мисао, Београд, 1/1974;

Др Никола Чобелић, *Привреда Југославије*, књ. II, Београд 1973; *Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985 (синтеза)*, Конзорциј економских института, Београд 1974, као и реферати и дискусије о *Концепцији*, објављени су у часопису Економист, Загреб, 1/1975.

⁸ Видјети: др Љубомир Маџар, *ор. cit.*, као и наш рад *Средњорочни планови и резултати у развоју*, Економска мисао, Београд, 4/1973.

⁹ Кретање глобалне структуре југословенских бруто-инвестиција у основна средства види се из следећег прегледа:

Глобална структура југословенских инвестиција у основна средства (у процентима, цијене 1966. год.)

	1947—1956.	1957—1964.	1965—1975.
Укупне инвестиције	100,0	100,0	100,0
I. привредне (1 + 2)	75,2	63,2	67,3
II. непривредне	24,8	36,8	32,4
1. Високо капитално интензивне гране (а + б)	39,3	26,7	25,9
а) енергетско-металуршки комплекс (111—115)	15,3	14,7	14,6
б) саобраћај	14,0	12,0	11,3
2. Остала привреда	35,9	36,5	41,7

посматрано, глобална структура инвестиција у периоду 1965—1975. није била помјерена у корист капитално-интензивних грана и није тиме утицала на опадање ефективности. Напротив, основна структура је остала готово иста као и у периоду 1957—1964, па ипак је ефективност инвестиција знатно опала. Очигледно, ради се о томе да структура инвестиција није била, дуже времена, у корист грана и сектора који су постали нека врста „уског грла“ укупне привреде, због чега су снажно спутавали бржи привредни раст.

Сваки квалитативно различити ниво развијености привреде претпоставља и различиту структуру инвестиција. У почетној етапи социјалистичке изградње структура инвестиција била је изразито у корист базичне индустрије и саобраћаја (у ове гране је улагано близу 40% од укупних бруто-инвестиција у основне фондове, односно око 52% од привредних инвестиција). Послије ове етапе нагло расту непривредне инвестиције, а унутар привредних инвестиција структура се помјера на штету енергетско-металуршког комплекса и саобраћајног система. Ова промјена структуре инвестиција била је сасвим разумљива и економски врло оправдана послје почетне етапе развоја. Међутим, дуговремено задржавање нове структуре инвестиција (као што је већ показано, глобална структура инвестиција није битније промијењена током читавих посљедњих двадесетак година) и, нешто касније, разне крупније неусаглашености у инвестирању (тзв. „паралелни“ и мали капацитети, пораст коефицијента замрзнутости средстава у процесу грађења објеката, претјерано ширење фронта инвестиционе изградње и др.) имали су за посљедицу нове крупне диспропорције у материјалној структури производње и опадање ефективности инвестиција. То су основни и непосредни узроци пада стопе привредног раста у посљедњих десетак година у односу на стопу раста остварену у десетогодишту послје иницијалне фазе послјератног развоја.

Кретање ефективности инвестиција на подручју Црне Горе, како је већ илустровано, било је истосмјерно са кретањем ефективности југословенских инвестиција, иако је ефективност била знатно испод југословенског просјека. Сличност у кретању коефицијента ефективности инвестиција и разлике у његовој величини између Црне Горе и Југославије, опште говорећи, логична су посљедица чињенице да се ради о јединственој привреди и јединственом друштвено-економском систему, с једне стране, и низу специфичности које су карактеристичне за Црну Гору као релативно мало и привредно недовољно развијено подручје, с друге стране.

4. УЗРОЦИ НИСКЕ ЕФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

У претходним поглављима, мада сажето и уопштено, приказана је ефективност инвестиција у Црној Гори. Коефицијент ефективности је знатно испод југословенског, па се с правом поставља питање који су битни узроци разлика у ефективности. Ово питање посебно добија на снази када се зна да је у периоду 1947—1975. године у Црној Гори више инвестирано по становнику за 27,5%, а да је ефективност укупних инвестиција нижа од југословенског просјека за око 44%.

Одговор на постављено питање изискује да се прикажу и објасне неке основне особености подручја Црне Горе и развоја привреде у протеклом раздобљу, као и да се укаже на поједине факторе у развоју који су претежно субјективног карактера, а утицали су да ефективност инвестиција буде нижа. Ослањајући се, бар претежно, на емпиријска истраживања узрока ниже ефективности инвестиција у Црној Гори, сврстали смо их у следеће основне групе:

- гранска и техничка структура инвестиција;
- дуговремена и дисконтинуирана изградња;
- неразвијена инфраструктура;
- неповољна конфигурација подручја и неповољан размјештај насеља;
- неки неповољни утицаји субјективног карактера.

Одмах треба нагласити да многи од наведених фактора нијесу специфичност подручја Црне Горе, али су, бар њихов претежан број, били, мање-више, изразитији у Црној Гори него у Југославији као цјелини.

4.1. Гранска и техничка структура инвестиција

Битан разлог ниже ефективности инвестиција у Црној Гори је у неповољнијој гранској структури инвестиција, са становишта односа друштвеног производа према уложеним средствима, него у Југославији као цјелини. Ову констатацију илуструју подаци дати у табели на следећој страни.

Током цјелокупног протеклог раздобља највећи дио инвестиција у Црној Гори улаган је у гране врло високе капиталне интензивности. Нижа ефикасност инвестиција у овим гранама била је условљена низом фактора. Посебно треба истаћи следеће:

- Просјечан период изградње објеката у овим гранама је знатно дужи него у гранама ниже капиталне интензивности. Услед тога, а под дјелством интеркаларних камата и инфлације,

Основна структура привредних инвестиција (у процентима на основу цијена 1966. год.) — друштвени сектор

	СФР Југославија				СР Црна Гора			
	1947— 1956.	1957— 1964.	1965— 1975.	1947— 1975.	1947— 1956.	1957— 1964.	1965— 1975.	1947— 1975.
I. Индустрија	61,6	51,5	51,9	53,4	61,4	54,1	47,0	51,4
1. Енергетско-металуршке гране (111—115)	36,9	24,9	25,0	27,0	50,8	27,6	33,8	35,0
2. Метални комплекс и хем. индустрија (117—120)	10,6	10,9	11,4	11,1	2,9	4,4	3,2	3,5
3. Остала индустрија	14,1	15,9	15,5	15,3	7,7	22,1	10,0	12,9
II. Саобраћај	20,4	20,3	19,4	19,8	25,0	31,9	27,7	28,4
III. Остала привреда	18,0	28,2	28,7	26,8	13,6	14,0	26,3	20,2
Свега друш. привреда	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
од тога:								
— високо капитално интензивна привреда (I + II)	57,3	45,2	44,4	46,8	75,8	59,5	61,5	63,4
— привреда	42,7	54,8	55,6	53,2	24,2	40,0	38,5	36,6
— остала								

растао је номинални износ средстава који је улаган у овакве објекте. Овај раст, по правилу, знатно је бржи него што је раст цијена готових производа и услуга које дају ови објекти.

— Изнадпросјечно вријеме изградње утиче да степен депресијације основних средстава у овим гранама буде већи него у другим гранама привреде. Поред тога, „фактор вријеме“ је утицао да буду већи и остали губици (изгубљена производња, доходак и акумулација), који настају усљед прекорачења рокова изградње, у поређењу са осталим гранама привреде.

— У техничкој структури инвестиција у овим гранама, најчешће, више учествују грађевински радови (поготову код хидроелектрана и саобраћајница) него у већини осталих привредних грана. У нашој пракси раст цијена грађевинских радова био је знатно бржи него раст цијене опреме. Усљед тога, општи пораст цијена знатно више је утицао на повећање улагања у овим гранама него у гранама у чијој структури основних средстава ма-

ње учествују грађевински објекти. Ово је било нарочито карактеристично за последњих петнаестак година.¹⁰

— Цијене готових производа и услуга енергетско-металуршких грана и саобраћаја дуго времена су биле строго ограничене (фиксиране или лимитиране), депресиране и њихова релација неповољна у односу на претежан број других производа и услуга.¹¹

— Ови моменти су били од великог утицаја на ефективност инвестиција у капитално-интензивним гранама.¹²

Под претпоставком да је основна структура инвестиција у Црној Гори била иста као у Југославији, ефективност инвестиција у Црној Гори била би већа за око 22% од оне која је оства-

¹⁰ Ради илустрације утицаја цијена различитих елемената техничке структуре на обим инвестиционих улагања наводе се следећи подаци:

	Индекси цијена			
	Опрема домаћа		Грађевински радови	
	Базни	Ланчани	Базни	Ланчани
1955.	100	100	100	100
1960.	102	102	140	140
1965.	113	111	270	133
1970.	128	114	478	177
1974.	188	147	947	198

(Наведено и обрачунато према СГЈ/1975, стр. 91).

¹¹ Ово стање је дјелимично промијењено последњих година, али још увијек су цијене производа и услуга ових грана такве да је стопа ефективности њихових основних средстава знатно нижа него у осталим гранама.

¹² Прираст друштвеног производа према инвестираним средствима у основне фондове био је следећи:

Прираст друштвеног производа према бруто-инвестицијама у основне фондове (коэф. ефективности) — друштвени сектор југословенске привреде (на основу цијена 1966. год.)

	1957—1964.	1965—1974.	Укупно 1957—1974.
I. Индустрија	0,384	0,304	0,329
1. Енерг.-металуршке гране			
2. Метални комплекс и хем. индустрија	0,662	0,586	0,608
3. Остала индустрија	0,576	0,345	0,419
II. Саобраћај	0,172	0,159	0,163
III. Остала привреда	0,733	0,392	0,498
Свега привреда	0,439	0,301	0,345
од тога:			
— кап. инт. гране (I + II)	0,156	0,153	0,154
— остала друш. привреда	0,674	0,419	0,499

рена.¹³ Према томе, гранска структура инвестиција је врло снажно утицала да ефективност буде знатно испод југословенског просјека.

Поред разлика у гранској структури, да ефективност инвестиција у Црној Гори буде нижа дјелимично је утицала и њихова неповољнија техничка структура. Многи фактори условљавају, независно од гранске структуре, да инвестиције уложене у капацитете у којима се добија иста врста производње или услуга, али који су размјештени у различитим регионима или пак изграђени у различитим периодима, имају врло различит вриједносни однос између елемената техничког састава. Мада је основна техничка структура инвестиција (однос грађевинских објеката, опреме и осталих елемената у вриједносном изразу) претежно одређена њиховом гранском структуром, ипак се морају имати у виду и чиниоци који на њу утичу независно од тога о којој се врсти капацитета ради. Разлике у техничкој структури између истоврсних капацитета најчешће су условљене следећим чиниоцима:

(1) Различита величина капацитета утиче да буде различит однос између вриједности грађевинских објеката и опреме. Велики капацитети, обично, имају мање учешће вриједности грађевинских објеката у односу на опрему него што је случај са истоврсним али мањим капацитетима. Независно од величине капацитета, постоји читав низ грађевинских објеката који улазе у њихов састав (административне зграде, помоћне радионице, магацини, складишта, гараже, утоварне рампе, приступни путеви, фабрички круг, итд.), а чија величина није сразмјерна нити чврсто одређена размјерама производне опреме. У нашој пракси су познати бројни примјери да су грађевински објекти знатно премашили потребу реалног капацитета опреме и његовог реално могућег обима производње. Ово „предимензионирање“ грађевинских објеката правдано је потребом даљег проширења основног капацитета, тако да се касније не би појавила потреба за новим грађевинским објектима. Но, нијесу ријетки примјери да је обим расположивих средстава онемогућавао да се изгради оптималан капацитет, а рационалност грађења наметала да се неки грађевински објекти (нпр., приступни путеви итд.) изграде у величини и по стандардима независно од капацитета уграђене производне опреме. Неусаглашености техничке структуре биле

¹³ Уколико би се даље рашчлањавала структура привреде, показало би се да у Црној Гори унутар енергетско-металуршког комплекса највећи дио инвестиција отпада на хидроелектране, унутар саобраћаја на друмски, жељезнички, лучки и поморски саобраћај, а унутар групе „остала привреда“ на туристичко-гоститељске смјештајне капацитете. То практично значи да је структура привредних инвестиција још неповољнија од југословенске него што то показује приказана глобална структура. Због тога је на Коефицијенат ефективности у већој мјери неповољно упливила структура инвестиција него што то произилази из приказа основне структуре.

су врло бројне, честе и готово увијек на страни предимензионираности грађевинских објеката. Разумљиво, таква структурна неусаглашеност је неповољно утицала на однос производних ефеката и уложених инвестиција.

(2) Од тога какви су услови шире, уже и најуже (микро) локације са становишта припреме за изградњу и извођење радова у великој мјери зависи техничка структура. Ови моменти посебно утичу на величину улагања у приступне путеве, довод и одвод воде, доводе енергије, рашчишћавање и припрему терена за грађење, величину транспортних трошкова грађевинских материјала и опреме итд. Врло су познати примјери да различите локације, са становишта извођења радова, могу условити крупне разлике у величини средстава која треба уложити. Ово се првенствено и претежно рефлектује на обим грађевинских радова. Неповољни саобраћајни услови у Црној Гори утицали су да трошкови транспорта врло високо учествују у вриједности грађевинских радова, а тиме и да вриједност грађевинских објеката буде релативно већа него на подручјима са повољнијим саобраћајним везама. Овдје се не ради само о лошијим саобраћајним условима, већ и о томе да су многи грађевински материјали транспортовани од врло удаљених извора снабдијевања (цемент, бетонско жељезо и др.).

(3) Услед различитих календарских периода изградње и различитог трајања изградње настају мање или веће промјене у релацијама цијена између појединих елемената техничке структуре инвестиција. Како смо већ илустровали, цијене грађевинских радова су знатно брже расле него цијене опреме. Због тога, капацитети који су касније грађени или чија је изградња дуже трајала имају веће учешће вриједности грађевинских објеката у односу на опрему, под осталим истим условима, него слични капацитети који су грађени раније или пак за краћи период. Опште је познато да су у Црној Гори најкрупнији капацитети грађени дуго па је та околност знатно утицала на повећање релативног учешћа грађевинских објеката у техничкој структури.

Поред ових чинилаца постоје и бројни други (нпр., избор типа технике и технологије, избор домаће или увозне технике и технологије, услови куповине лиценце итд.) који утичу на вриједносни састав елемената техничке структуре инвестиције. Овдје је скренута пажња на оне који су знатније утицали на релативно високо учешће грађевинских објеката, независно од гранске структуре, у техничкој структури инвестиција у привреди Црне Горе. Високо учешће грађевинских објеката, поготово оних који нијесу непосредан услов производње, било је врло карактеристично за техничку структуру привредних инвестиција у Црној Гори.¹⁴

¹⁴ Само ради илустрације ове констатације наводимо као примјер: приступни путеви нужни за изградњу пруге Београд—Бар, ХЕ „Пива“,

4.2. Дуговремена и дисконтинуирана изградња

Неки важнији привредни објекти у Црној Гори грађени су релативно дуго и недовољно синхронизовано, а неки још и са краћим или дужим прекидима. Услед оскудности и скучености расположивих средстава, а у појединим случајевима и недовољних припрема, рокови завршетка већине привредних објеката су знатно прекорачени и укупан период изградње продужен. Тако су услиједили: дуг период изградње пруге Београд—Бар, дуга изградња жељезаре „Борис Кидрич“ — Никшић и знатнија прекорачења рока њене реконструкције и модернизације, дуготрајне припреме за изградњу Комбината алуминијума Титоград, продужење рокова завршетка објеката из програма тзв. гарантованих инвестиција (неки објекти текстилне индустрије, Фабрика целулозе — Иванград и неки објекти прераде дрвета), помјерање рокова завршетка ХЕ „Пива“ и јадаранског магистралног пута — крак Петровац—Рожаје—Косовска Митровица. Поред прекорачења рокова завршетка, било је разних временских неусклађености у процесу грађења функционално повезаних објеката или пак дјелова унутар јединственог објекта. Наводимо неке важније, које су се озбиљно рефлектовале на економску ефективност уложених средстава:

(1) Жељезничка пруга Никшић—Титоград грађена је са елементима за нормални, а првобитно је постављен узани колосијек. На тај начин, дио средстава био је замрзнут у „предимензионираним“ грађевинским радовима све док није постављен широки колосијек, послјије изградње жељезничке пруге Бар—Титоград. Иначе, степен искоришћености ове саобраћајнице био је релативно низак све до изградње Комбината алуминијума у Титограду, те транспорта боксита на релацији Никшић—Титоград, и до завршетка читаве жељезничке пруге Београд—Бар. Са становишта расположивих средстава, компаративних предности друмског саобраћаја на краћим релацијама, повезаности Никшића жељезничком пругом узаног колосијека са Луком у Дубровнику и са Сарајевом, изгледа да би се постигла већа ефикасност да се улагало у ауто-пут Титоград—Никшић (као почетну дионицу магистралног пута који се сада гради на правцу Титоград—Никшић—Фоча), а да је изградња жељезничке пруге Титоград—Никшић, као крака жељезничке пруге Београд—Бар,

изнадпросјечни транспортни трошкови грађевинског материјала за изградњу ХЕ „Пива“ и готово свих важнијих привредних објеката у Црној Гори, дуго времена некористићене или недовољно коришћене производне хале фабрике „Радоје Дакић“ — Титоград, фабрике „Обод“ — Цетиње, изграђени грађевински објекти за Комбинат алуминијума — Титоград (приступни путеви, индустријски колосијек, фабрички круг и др.) за I и II фазу, а завршеност само I фазе, дуго некористићени елементи пруге Никшић—Титоград за широки колосијек, а положен и коришћен узани колосијек итд. Све су то примјери неусаглашене техничке структуре који су неповољно утицали на ефективност инвестиција.

услиједила послије завршетка пруге Бар—Титоград, односно читаве пруге Београд—Бар. Чак, поставило би се питање колико би била економски оправдана изградња пруге Никшић—Титоград у условима саобраћајне мреже која је изграђена или се економски оправдано гради и саобраћајних токова какви су од прије десетак година и какви ће бити према тенденцији коју показују. Према томе, ова саобраћајница, поред несинхронизованости изградње и функционалних неусклађености, што су њене карактеристике у прошлости, показује данас да можда и није била најбоља варијанта саобраћајног повезивања Никшића и Титограда, или бар не у периоду када је изграђена и почетно коришћена.

(2) Пруга Београд—Бар кроз Црну Гору (дионица Бар—Титоград) грађена је истовремено када и крак ауто-пута Петровац—Титоград и даље према САП Косову. Истовремена изградња обје саобраћајнице врло снажно је развлачива средства. Реална је претпоставка да би концентрација средстава на изградњу једне од ове двије саобраћајнице условила знатно ранији завршетак оне која би добила приоритет, чиме не би биле смањене шансе да се гради она друга послије завршетка прве.

(3) Изградња ауто-пута Бар—Улцињ није била временски усклађена са завршетком јадранског магистралног пута до Бара, што је имало за последицу извјесно кашњење у пунијем туристичком активирању подручја Улциња, а и доцније поскупљење улагања у ову дионицу пута.

(4) Завршетак изградње ХЕ „Пива“ није био синхронизован са завршетком изградње Комбината алуминијума — Титоград. С обзиром на потрошњу електричне енергије у Комбинату алуминијума овај несклад се неповољно одразио на његову економију, а и на економију ХЕ „Пива“.

Поред ових основних, постоје и друге временске неусклађености у изградњи појединих објеката. У вези са овим треба истаћи да је ограниченост расположивих средстава била битан фактор временске неподударности и некомплексности грађења. Међутим, не би смјели да се потцијене и субјективни фактори, а поготово изосталост дугорочног планирања, разни локалистичко-партикуларистички утицаји, тежња ширења фронта инвестиционе изградње („почети да се гради, а кад се почне — завршиће се кад-тад“) итд.¹⁵

¹⁵ Неповољност компоненте „фактор вријеме“ у инвестирању дјелимично се може илустровати и величином интеркаларне камате у структури формираних основица за амортизацију основних средстава у привредним објектима. Тако, на примјер, интеркаларне камате у основици за амортизацију знатног броја привредних објеката достижу врло крупну размјеру у односу на стварно уложена средства. Код неких привредних објеката интеркаларне камате су износиле чак и до 30% од укупно уложених средстава у основне фондове.

Може се закључити да је, поред „тешке“ гранске и неповолне техничке структуре, и недовољна синхронизованост у процесу изградње била фактор који је знатно утицао да се смањи ефективност инвестиција.¹⁶

4.3. Неразвијена инфраструктура

Низак степен саобраћајне савладаности простора, слабо развијена електропреносна и електродистрибутивна мрежа, недовољно развијени урбани центри и њихова инфраструктура (неизграђена мрежа водовода и канализације, непостојање градског и приградског саобраћаја, оскудност осталих комуналних фондова и скученост стамбеног простора) били су врло карактеристични за читавих 15—20 година послеријатне изградње у Црној Гори. Врло неразвијена инфраструктура много је утицала да се повећају инвестициона улагања у привредне објекте, и то по два главна основа:

прво, повећањем улагања у привредне објекте усљед већих трошкова због неразвијене инфраструктуре, и

друго, укључивањем неопходног минимума средстава за изградњу неких нужних елемената инфраструктуре у оквиру привредних објеката.

(1) Повећана улагања у привредне објекте често су била проузрокована већим транспортним трошковима усљед неразвијености саобраћајног система и неповољног саобраћајног положаја према изворима снабдијевања грађевинским материјалима и опремом. Овај моменат битно је утицао на повећање улагања у односу на подручја која су имала повољније саобраћајне услове. Као примјер довољно је навести транспортне услове изградње жељезаре „Борис Кидрич“ — Никшић и ХЕ „Пива“: на великој удаљености и по лошим путевима требало је превести велике количине цемента, жељеза и другог грађевинског материја-

¹⁶ Уз, овдје, дате оцјене ваља имати у виду сву сложеност оновремених услова развоја, вријеме када су доношене одлуке о изградњи појединих објеката, начин и нивое одлучивања, оскудност средстава, неразвијеност научноистраживачког рада (недовољна организованост, претежан број кадра чији предмет истраживања није био непосредније повезан са основним проблемима привредног развоја) итд. У том смислу наше садашње оцјене о ондашњим инвестиционим одлукама и процесу инвестирања уважавају сплет околности који се данас може рељефније видјети него што је то било могуће у ондашњим условима. Но, тиме се, ипак, не може правдати што се приликом планирања и доношења неких важнијих инвестиционих одлука недовољно имао у виду дужи временски период. Посебно треба истаћи да се тим одлукама, бар оним најважнијим, могу приговорити недовољна синхронизованост, неодговарајући избор па и нерационалност у њиховом остваривању, али им се не може приговорити да су биле промашај, да се ни послје дуже времена не могу (бар на нешто нижој граници рентабилитета) уклопити у функционисање система привреде.

ла и опреме. Трошкови транспорта и изнадпросјечно вријеме допреме материјала представљају крупне ставке у укупним инвестицијама на овим објектима.

Поред неповољних транспортних услова били су евидентни и изнадпросјечни трошкови разних других услуга везаних за изградњу. Тако, на примјер, трошкови грађења били су знатно већи услед отежаних услова смјештаја радника и обезбјеђења потребних добара и услуга за њихов боравак на градилиштима.

Неразвијена грађевинска оператива, скучена грађевинско-занатска дјелатност, непостојање пројектно-надзорних организација и др. у Црној Гори утицали су да се у извођењу ових радова ангажују, претежно, радне организације изван њеног подручја. Разумљиво је да је ово морало повећавати улагања и поскупљивати трошкове изградње, макар за износ који за извођаче представља компензацију повећаних трошкова извођења радова на удаљеним и саобраћајно слабо повезаним локацијама.

(2) У инвестициона средства за изградњу појединих привредних објеката било је нужно укључити и одређена средства ради стварања неких „додатних“ али неопходних услова за редовну експлоатацију објеката. Ова додатна улагања (обично се радило о најнужнијем фонду станова за стручни кадар, школовања и обуци кадрова, изградњи неопходних елемената инфраструктуре предузећа) најчешће су се сводила на нужни минимум, али и тако лимитирана била су релативно већа него на подручјима са развијеном инфраструктуром.

4.4. *Непогодна конфигурација подручја и неповољан размјештај насеља*

Подручје Црне Горе карактеристично је по врло изразитом рељефу који тешко савлађује и модеран транспортни систем. Изградња 1 km друмског или жељезничког пута изискивала је знатно већи обим радова и материјалних трошкова него на било којем другом подручју Југославије. То је и разлог што су у саобраћајнице улагана релативно велика средства, а ефекти су знатно испод југословенског просјека.¹⁷ Иоле значајнији привредни развој Црне Горе био је могућ само уз велика улагања у саобраћај. Неприступачност природних богатстава, изградња и редовна производња било којег производног капацитета прет-

¹⁷ На 1000 динара уложених инвестиција у основна средства у области саобраћаја у периоду 1947—1975. године (рачунато по цијенама 1966. године) остварен је друштвени производ у 1975. години (такође рачунат у цијенама 1966. године) у Југославији 171 динар, а у Црној Гори 107 динара. То значи да је ефективност инвестиција у области саобраћаја у Црној Гори нижа за око 37%. Но, ако се искључи поморски, речни и ваздушни и упоређује само жељезнички и друмски саобраћај, ефективност ових инвестиција у Црној Гори је знатно нижа.

постављале су да се претходно створе услови за транспорт робе и напајање електричном енергијом. Саобраћајно савладавање рељефно хетерогеног, неприступачног и геолошки „суровог“ простора морало је да „прогута“ врло замашне инвестиције. Но, и поред тога, транспортни трошкови у изградњи већине привредних објеката били су врло крупне ставке у издацима инвеститора.

Посебан елемент у сложености инвестиционе изградње у Црној Гори представља размјештај насеља. Број становника на 1 km² територије је знатно испод југословенског просјека. Густина насељености у Црној Гори износила је око 44% у односу на југословенски просјек у 1948, односно око 48% у 1971. години. Насеља у Црној Гори су знатно мања по броју становника него просјечно у Југославији. Просјечан број становника по насељу у Црној Гори износи 421, а у Југославији 744, тј. насеља су у Црној Гори мања за око 43%. Поред тога у Црној Гори једно насеље долази на око 11 km² територије, а у Југославији на 9,3 km². Нижи степен концентрације становништва по насељима, мањи проценат учешћа градског у укупном становништву, мања густина насељености и претежан број насеља у брдско-планинском подручју Црне Горе имали су утицаја на ефикасност инвестиција. Отуда и већа просјечна удаљеност становништва од центара инвестиционе и остале привредне активности, дужи „прећени пут“ у свим областима да би се обављале разне активности у привреди, образовању, култури, здравствено-социјалној заштити итд. него што је случај на подручјима са повољнијим размјештајем насеља и са већом концентрацијом становништва.

Потребна радна снага и друго становништво притицали су у уже рејоне привредно-развојних жаришта из релативно великог броја насеља и са релативно ширег подручја. То је, наравно, утицало да се повећају друштвени трошкови у процесу изградње привредних и непривредних објеката у односу на подручја са повољнијим размјештајем насеља и већом густином насељености. Поред тога, велики број малих насеља и њихова мања густина у простору него у Југославији имали су за последицу да се истим улагањима у разне објекте друштвеног стандарда (школе, болнице, комунални фондови, путна мрежа итд.) задовољавало мање потреба које се подмирују заједничком потрошњом.

4.5. Неки неповољни утицаји субјективног карактера

Прије свега треба истаћи да је врло тешко прецизно разграничити дјејство објективних и субјективних фактора у процесу привредног развоја. Многи утицаји субјективних фактора (на примјер: неке инвестиционе одлуке) последице извјесног времена се материјализују и трансформишу у објективне чиниоце,

који као такви дјелују на касније понашање субјективних фактора. Овај ланац трансформација заправо и јесте процес материјализације дјејства (рада) субјективних чинилаца. Међутим, то не значи да тај процес, опште говорећи, ограничава утицај субјективних фактора. У том погледу постоји бисмјерно дјејство. С једне стране, материјализација једном донијетих одлука и укупног дјеловања субјективних фактора сужава (детерминисе) њихов избор у доношењу нових одлука, али, с друге стране, истовремено, баш услед материјализације тог ранијег дјеловања, расте снага утицаја субјективних фактора. Другим ријечима, стално се мијења однос између раније опредмећеног рада и живог рада, при чему је улога живог рада, иако се сужава раније поље његовог дјејства, ипак све већа — сложенија и суптилнија. Због тога је улога субјективног фактора све већа и сложенија на вишим нивоима развијености материјалне основе друштва. На вишим нивоима развијености материјалне производње, ма колико да то значи помјерање односа раније опредмећеног према живом раду у корист првог, расте број нових алтернатива, јача укупно дјејство субјективних фактора. Наравно, ово важи као општа законитост у развоју људског друштва и не мора бити испољена у сваком (бар краћем) периоду и на сваком (бар релативно малом) подручју.

Не упуштајући се у сву сложеност овог питања,¹⁸ што премашује задатак и оквире овог рада, желимо да истакнемо да је дјејство субјективног фактора у Црној Гори у процесу улагања и активирања инвестиција у великој мјери било ограничено већ поменутим објективним факторима. То, свакако, не значи да је детерминисаност била толика да није остављала простора за мање или више успјешно дјеловање субјективних фактора. На ефективност инвестиција утицале су, непосредно или посредно, готово све привредне одлуке и друге активности, почев од оних које су доношене и предузимане у основним јединицама па до оних на нивоу Републике као друштвено-политичке заједнице. Међутим, овдје ће бити ријечи само о оним активностима које су неповољно утицале на ефективност инвестиција. Такав избор нијесмо извршили само ради тога да бисмо потпуније објаснили ниску ефективност инвестиција у Црној Гори, већ, првенствено,

¹⁸ Однос објективног и субјективног утицаја у развоју друштва је старо и много расправљано питање. Тумачење односа, снаге утицаја ових фактора у савременом привредном развоју прерасло је у два, тако рећи, филозофска концепта супротних ставова. У новије вријеме, у нашој економској литератури појавили су се први радови који наговјештавају један нов концепт, у чијој основи се негирају искључивости претходна два филозофска приступа. У вези са овим читалац може наћи ближа објашњења у раду проф. др Ивана Максимовића *План и тржиште у социјалистичкој привреди*, Економски гласник, Сарајево, 2—3 1974, стр. 7—21 и у књизи проф. др Радмиле Стојановић *Планирање у самоуправном друштву*, Београд 1976 (посебно, I глава *Филозофија развоја и планирања самоуправног социјализма*, стр. 11—41).

ради тога да би се, на тај начин, чим прије уклањале разне субјективне слабости, које још увијек доприносе да се не остварују реално могући ефекти инвестиција, било да су инвестиције већ реализоване или ће то бити у ближој будућности или су пак у питању избори нових инвестиционих варијанти. Полазећи од таквог захтјева, изгледа нам, да треба истаћи следеће моменте:

— непотребно ширење фронта инвестиционе изградње и недовољну синхронизованост грађења;

— предимензионаност неких врста капацитета и њихово недовољно коришћење;

— непотпуности пројеката и слабости истраживачког рада у формирању подлога за пројектовање;

— нека нерационална рјешења у територијалном размјештају привредних и непривредних активности;

— појаве „комплекса грандоманије“ и запостављање развоја „мале привреде“ као метода дисперзије крупних производних капацитета, убрзања запослености и употпуњавања привредне структуре;

— релативно велике разлике између номиналне и стварне квалификационе структуре запослених.

Одмах треба напоменути да су ови чиниоци били присутни и на другим подручјима Југославије, неки чак наглашеније него у Црној Гори. Међутим, на већим подручјима са развијенијом привредом њихов је утицај, по правилу, више компензиран, „амортизован“, стицајем погоднијих објективних фактора и утицајем повољнијих производно-техничких искустава и знања него што је био случај у Црној Гори. На релативно малом и привредно неразвијеном подручју сваки нерационални потез, као год и сваки позитиван резултат, има већи утицај на укупан развој него на развијенијим и већим подручјима. Овај моменат у међуодносу успеха и неуспјеха, створених субјективним утицајем, на подручјима различито развијеним и различитим по величини, мора се посебно имати у виду при оцјени дјјјства субјективног чиниоца на ефективност инвестиција у Црној Гори и њену релацију према југословенском просјеку или пак према неком развијенијем и већем југословенском подручју.

(1) Током протеклог раздобља нијесу били ријетки случајеви нерационалног ширења фронта инвестиционе изградње. Било је већ ријечи о истовременој изградњи неких кључних саобраћајница, што је условило да се знатно продуже рокови њиховог завршетка. У последње вријеме готово је исти случај са изградњом неких путева. Наиме, започета је изградња неколико путева, а њихов завршетак се стално одлаже. Било би знатно рационалније да се граде само неколика пута, на њима концентрише грађевинска оператива и обезбиједи њихово брже завршавање. На тај начин би се смањио коефицијент „замрзавања“ средстава у процесу грађења и повећала њихова ефикасност. Постигло би

се, у истом периоду и истим, чак и мањим, средствима, да се заврше исти саобраћајни капацитети, али са повољнијом динамиком укључивања у редовно коришћење и уз смањење разних губитака (депресијација основних средстава, обим услуга, дохотка итд.), који настају услед прекорачења рокова изградње и прогресивно расту са тим прекорачењем.

Поред примјера изградње саобраћајница, постоје и други, претежно проистекли из „сукоба“ локалних или других парцијалних интереса, чија се конфликтност испољава само на краatak рок, а у средњем или нешто дужем року нестаје. Недовољна присутност дугорочне компоненте приликом избора приоритета, концентрације децентрализованих средстава и изналагања заједничких интереса привредних и других друштвених субјеката била је једна од слабости у инвестиционој политици и реализацији инвестиционих одлука.

(2) Подручје Црне Горе није мимоишла изградња већег броја малих истородних капацитета, који су, појединачно посматрани, испод оптималне величине, а, скупа узети, предимензионирани, било у односу на сировинску основу, било у односу на тржишну тражњу. Такав је случај са капацитетима у дрвној индустрији, индустрији грађевинског материјала, а, шире посматрано, и у електроиндустрији.¹⁹ Основна карактеристика ових капацитета је производња малих серија, високи фиксни трошкови, неповољна економија. Због тога њихова производња нема потребну конкурентност да би се вишкови пласирали на иностраном тржишту, а својом укупношћу превазилазили домаћу платежно способну тражњу. Отуда у овим гранама мало коришћење капацитета и низак коефицијент ефективности уложених средстава.

„Паралелних“ капацитета, малих али (збирно посматраних) предимензионираних, има, осим у дрвној и електроиндустрији и у другим привредним, поготово прерађивачким, гранама. Они су најчешће последица субјективних слабости — недовољног познавања сировинске основе, нереалне процјене тржишне тражње, нецјеловитог посматрања структуре привреде, губљења из вида дужег временског периода при доношењу инвестиционих одлука и др.

(3) Познато је да је мали број привредних и непривредних објеката изграђен у року и средствима који су предвиђени. Када се изузму фактор инфлације и разне тешкоће у процесу грађења, услед набавке и допреме грађевинског материјала и опре-

¹⁹ Капацитети електроиндустрије „Обод“ били су у процесу развоја оптималне величине, али услед изградње већег броја оваквих предузећа у земљи створени су „вишкови“ капацитета у производњи апарата за домаћинство. Негативне последице овог инвестирања су бројне и релативно тешке, поготово када се зна да се капацитети користе испод 50%. У овом случају не ради се о субјективној слабости везаној за људски фактор у „Ободу“, или у Црној Гори, већ знатно шире.

ме или пак недовољне организованости предузећа — извођача радова, врло често се испостави да је томе разлог непотпуност пројеката, а у низу елемената и њихова нереална заснованост. Искуство показује да су пројекти најчешће били непотпуни и недовољно реални у једном или више елемената:

- предрачуну обима грађевинских радова;
- комплетности спискова опреме;
- предрачуну сировинске базе;
- процјени тржишне тражње.

Поред ових, нијесу ријетке и друге слабости пројеката и програма који су били инвестиционо-техничка основица за доношење инвестиционих одлука и њихову реализацију.²⁰ Непотпуност инвестиционо-техничких документација и друге слабе стране пројеката и програма нијесу омогућавале да се увијек сагледа укупна економија пројектоване инвестиције, да се упореде понуђене варијанте, изврши исправан избор, реално билансирају средства итд. Овакав квалитет пројеката није у довољној мјери сужавао могућност за нерационалности и неоптimalности у доношењу инвестиционих одлука и утврђивању њихових приоритета.

(4) Извјестан степен поларизације у привредној развијености подручја изгледа да је економски оправдан када је привреда земље у цјелини мање развијена, иако је у противурјечности са прокламованом политиком уклањања наслијеђених разлика у привредној развијености региона.²¹ Међутим, на одређеној етапи

²⁰ Наводимо само неке од уочљивијих примјера слабости пројеката (подразумијевајући под овима сву инвестиционо-техничку документацију потребну за доношење одлука о изградњи као и њену разраду за градњу објеката): непотпуно предвиђање физичког обима радова у пројектима изградње ХЕ „Пива“, знатније погрешке у процјени обима сировина за производњу целулозе, прецјењивање квалитета боксита, олово-цинкане руде и др. Због овога су се касније испоставили као нереални нормативи утрошка каустичне соде у производњи алуминијума, цијена електричне енергије итд.

²¹ Истичући предности које пружају развијенија подручја у фази када се максимизирање производње претежно ослања на коришћење постојеће инфраструктуре, екстерне економије и реконструкцију постојећих предузећа, проф. др Коста Михаиловић долази до следећег закључка:

„Пође ли се од тога да је у дијалектичком кретању поларизација неизбежна и да у себи садржи низ економских предности на нижем нивоу развијености, то би било оправдање за већину европских социјалистичких земаља, које су стартовале као релативно неразвијене. Израз тог дијалектичког кретања била је тежња за максимизирањем производње, тиме што ће се користити инфраструктура, екстерна економија, реконструкције, постојећи капацитети развијених подручја. Ова тежња је стајала у противурјечности са прокламованом политиком равномерности. Према томе, продубљавање јаза између развијених и неразвијених подручја било је, у највећој мери, условљено моделом развоја привреде у целини. У том моделу важан моменат је не само заостајање неразвијених подручја у релативним инвестицијама већ и структура инвестиција у неразвијеним подручјима у којој је екстрактивна индустрија партиципи-

развоја процес поларизације губи своје предности и оне прелазе на страну процеса смањивања ових разлика.

Изгледа да се ови општи закључци о односу темпа развоја развијених и неразвијених региона могу извести и из развоја ужих подручја у Црној Гори. Наравно, постоје одређене специфичности, али оне не мијењају суштину правилности изведеног закључка. Наиме, неразвијеност укупног подручја Црне Горе на почетку социјалистичке изградње није остављала „простора“ за диобу на развијена и неразвијена ужа подручја. Сва ужа подручја била су подручја „једнаких у сиромаштву“. Поларизација настаје у периоду убрзаног развоја, због тога што он неједнако захвата ужа подручја. Његово је тежиште првенствено на средишњем дијелу Црне Горе (Никшић и Титоград са околином) и нешто касније, уграђивањем туристичке привреде у основне правце развоја, на приморском појасу. Сјеверно подручје Црне Горе, поготово неки његови дјелови, стагнирају у развоју.

У протеклом раздобљу, територијални распоред инвестиција био је у великој мјери подређен тежњи да се створи енергетско-металуршка основа и кључна саобраћајна мрежа. Мада је таква оријентација у основи била исправна, она је ипак дозвољавала да се нешто више средстава издвоји и инвестира и у прерађивачке и друге капацитете на сјеверном подручју. Тиме би се дјелимично побољшала гранска структура инвестиција и њихов размјештај по ужим подручјима, а истовремено и њихова ефективност. Посљедњих година предузимају се мјере у овом правцу, али још увијек недовољно оперативне и непотпуне, у сјенци настојања да се постигне оптимум производње неких већих капацитета.

Поред ових начелних напомена о територијалном распореду инвестиција, треба указати и на неке примјере његовог утицаја на смањење ефективности инвестиција. У том погледу било је нерационалног распореда и недовољне концентрисаности инвестиција, производне оријентације у пољопривреди недовољно засноване на предностима региона (посебно је питање преношења тежишта њеног развоја са једног ужег подручја на друго: Љешкопољски луг — Бјелопавлићи — Бемовско поље), затим некомплексне изградње (по цијену концентрације у мјестима са изразитим компаративним предностима) туристичких капацитета. Тиме се не оспорава да је у процесу развоја постигнут, глобално посматрано, релативно повољан распоред инвестиција и са изгледом да се савладају садашње разлике између ужих подручја, али је у краћим временским периодима био могућ њи-

рала са великим уделом. Недостатак средстава није допустио да се ове гране развију у производне комплексе, тако да су оне остале више потенцијални него ефективни полови раста“. — Видјети: др Коста Михаиловић. *Актуелна питања неразвијених подручја Југославије*, Београд 1970, стр. 47.

хов рационалнији распоред, са већом концентracијом на ужим подручјима и већом деконцентрацијом између њих.

Недовољна запосленост, неразвијеност привреде и оскудност у средствима за рјешавање бројних питања друштвеног стандарда подстицале су субјективне факторе сваке општине, као друштвено-политичке заједнице, да се залажу за изградњу неког привредног објекта на свом подручју, макар за то и не постојале компаративне предности. Ова настојања, у последње вријеме, нешто више долазе до изражаја у захтјевима за отварање непривредних институција (школе, факултети, научноистраживачке институције, пројектни заводи итд.). У основи већине ових захтјева је оправдано настојање да се ријеше бројни проблеми у друштвено-економском развоју. Међутим, с обзиром на ниво развијености привреде, бројност квалификованих кадрова и друге основне услове, остварење неких од ових захтјева утицало је да се смањи ефективност инвестиција јер је њихова деконцентрација повећавала улагања.

(5) Претежан дио инвестиција уложен је у неколико највећих привредних објеката (хидроелектране „Перућица“ и „Пива“, жељезара „Борис Кидрич“ — Никшић, Комбинат алуминијума — Титоград, јадрански ауто-пут, пруга Београд—Бар и Лука Бар). На ова четири индустријска објекта и двије саобраћајнице са Луком Бар отпада око 60% инвестиција уложених у основне фондове друштвене привреде. Ови објекти представљају основу укупне привреде Црне Горе. Због тога је њихова модернизација и постизање оптимума производње готово увијек приоритетна у обезбјеђивању средстава, а проблеми њиховог редовног пословања у центру су друштвене пажње и први за рјешавање.

Изразито учешће крупних објеката у структури инвестиција, друштвеног производа и запослености, као и њихов пресудан значај за привредни развој Црне Горе створили су увјерење да се само изградњом крупних објеката могу успјешно рјешавати питања пораста материјалне производње, запослености и стандарда. Због претежне концентрисаности друштвених напора на неколико најважнијих објеката изостала је потребна пажња за изградњу и развој мањих прерађивачких капацитета заснованих на производњи крупних објеката.²² Тек последњих година покла-

²² Ради илустрације треба навести да у Црној Гори на 100 динара друштвеног производа енергетско-металуршког комплекса (електроенергија, угаљ, црна и обојена металургија) долази свега 32 динара друштвеног производа металопрерађивачког комплекса (метална индустрија, бродоградња и електроиндустрија). У Југославији на 100 динара друштвеног производа енергетско-металуршког комплекса долази 105 динара друштвеног производа металопрерађивачког комплекса. На 100 радника запослених у енергетско-металуршком комплексу Црне Горе долазе 54 радника запослена у металопрерађивачком комплексу, а у Југославији на

ња се нешто више пажње развоју прерађивачких капацитета на бази челика, алуминијума и електроенергије и постиже нешто већи степен финализације производа у металној и електроиндустрији.

Развој „мале“ привреде често је био стијешњен и пригушен „исцрпљеношћу“ биланса у корист крупних објеката. Занемаривање диверзификације производње крупних објеката и „ситне“ производње за снабдијевање релативно крупних капацитета, као и запостављање „разуђивања“ кључних саобраћајница довело је до неких врло неповољних односа у структури привреде. На примјер: у Црној Гори се прерађује свега 7—8% челика у односу на производњу челика Жељезаре у Никшићу, тек сада почиње финална прерада око 30% производње алуминијума, увозе се разне компоненте за производе у металној и електроиндустрији, изостала је изградња неких неопходних прикључних путева и индустријских колосијека у саобраћајним чвориштима итд. Све то показује да су крупни објекти обиљежили једностраношћу производну структуру. Нема сумње, на то је дјеловао сплет поменутих објективних фактора, али је, и поред тога, било могућности, мада скромних, да се брже и више диверзификује енергетско-металуршка база.

(6) Ниво производно-техничких знања запослених (цијењен преко продуктивности рада, финансијских резултата пословања и коришћења материјалног производног потенцијала радних организација) знатно је испод у школи стечених и на други начин добијених степена квалификованости запослених. Овај раскорак је, у основи, посљедица субјективних слабости, било да је формално-правно стечена квалификација резултат недовољно развијеног система образовања и науке (обимни наставни садржаји, али неповољан квалитет наставног процеса, благи критеријуми за прелазну оцјену и др.) било да је расположиви кадар недовољно ангажован и његове способности неискоришћене.

Квалификациона структура запослених у друштвеном сектору Црне Горе је повољнија него просјечно у Југославији, а знатно повољнија него у Словенији, привредно најразвијенијој републици. Запослени са високом, вишом и средњом стручном спремом учествују са 27,8% у укупном броју запослених у Црној Гори (у Југославији са 24,6%, а у СР Словенији са 20,2%), док висококвалификовани и квалификовани радници учествују

100 запослених у енергетско-металуршком комплексу долази 186 радника запослених у металопрерађивачком комплексу.

Произилази врло јасан закључак да је металопрерађивачки комплекс индустрије у односу на енергетско-металуршку основу у Црној Гори око три пута мање развијен него у Југославији као цјелини.

(Исказани односи друштвеног производа и запослености између енергетско-металуршких и металопрерађивачких грана обрачунати су на основу података мјесечника СЗС *Индекс*, 6/1976, стр. 12 и 60.)

са 32,5% (у Југославији са 32,8%, а у СР Словенији са 31,3%).²³ Одређени објективни фактори дјелују да стручна квалификованост запослених у Црној Гори буде повољнија. Околност да се ради о малом подручју, са неповољностима у размјештају насеља и исподпросјечном бројношћу становника у њима, утицала је да број запослених у непривредним дјелатностима буде релативно већи него што је случај на већим подручјима. Поред тога, радне организације су нешто мање него на већим подручјима, што, такође, утиче на однос броја запослених на радним мјестима изван процеса производње и запослених на непосредно производним радним мјестима. Све су то моменти који утичу да квалификациона структура запослених, посматрана преко година школовања, буде нешто повољнија у Црној Гори. Међутим, када се имају у виду продуктивност рада, степен коришћења материјалног привредног потенцијала и финансијски резултати пословања, јасно је да је ниво производно-техничких и пословних знања знатно испод номиналних квалификација.

Недовољно коришћење производног потенцијала указује на разне унутрашње резерве, незахваћене великим дијелом због непотпуне ангажованости и недовољне организованости субјективних фактора.²⁴

*
* *
*

Може се закључити да је ефективност инвестиција у Црној Гори у протеклом раздобљу социјалистичке изградње била ниска и знатно испод ефективности инвестиција у Југославији. Да тако буде дјеловали су бројни објективни чиниоци. Међутим, досадашња инвестициона изградња представља солидну материјалну основу, чије брже и ефикасније ширење пружа релане могућности за побољшање маргиналне ефективности. У производ-

²³ Када се рачуна да школовање за високу стручну спрему траје 17 година, вишу 14, средњу 12, нижу 8, за ВК-радника 12, КВ-радника 10, ПК-радника 8 и неквалификованог радника 4, добија се да у Црној Гори просјечан број година школовања по раднику износи 9,5 (у Југославији 9,3 и у Словенији 8,8).

Ови подаци се односе на стање 31. XII 1972. године (обрачунато према СГЈ/1975, стр. 388).

²⁴ Ову констатацију илуструју многи примјери. Поред недовољног коришћења капацитета у неким гранама индустрије и недовољне дисперзије неких капацитета, наводимо и сљедеће:

— у Црној Гори се велики дио пољопривредног земљишта не обрађује или само упола обрађује и приноси су знатно испод могућих;

— у Црној Гори на 1 м³ посјечене шуме остварује се друштвени производ (рачунајући шумарство, дрвну индустрију и индустрију целулозе и папира) за око 40% нижи него што је југословенски просјек;

— у Црној Гори на 1 комерцијални лежај у туристичко-гоститељској привреди остварује се друштвени производ за 1/3 нижи него у Хрватској, са којом је по природним условима и структури капацитета најсличније подручје Црне Горе.

ном потенцијалу постоје крупне резерве, које могу бити високо ефектуиране новим, смишљено и дугорочније програмираним, инвестицијама, бржом и смјелијом диверзификацијом садашње производне структуре. У томе ће одлучујућу улогу имати субјективни фактори организовани да максимално искористе расположива средства и да стално повећавају њихов обим и мобилност. Већа оријентација на производњу, пуније усклађивање потрошње са реалним могућностима производње и подешавање структуре потрошње према захтјевима за повећањем производње (коначно, према расту производње) допринеће бржем и складнијем укупном привредном развоју.

Risto Vukčević

L'EFFICACITE DES INVESTISSEMENTS AU MONTENEGRO

Résumé

Dans ce travail on donne une vue d'ensemble et par branche, de la structure d'investissement au Monténégro, pour la période de 1947 à 1975, puis sont cités les coefficients d'efficacité, et en particulier, on analyse les causes de la baisse d'efficacité par rapport au total des investissements yougoslaves.

Le total brut des investissements versés aux fonds de base sur le territoire du Monténégro (économiques et nonéconomiques) pendant la période de 1947 à 1975, s'élève à 21.507 millions de dinars, selon les prix permanents de l'année 1966. Ceci représente 3,2% du montant total des investissements bruts yougoslaves dans les fonds de base.

La structure de branche et la structure technique des investissements au Monténégro, diffèrent beaucoup de celles de la Yougoslavie. Il existe une participation relativement plus importante des investissements au Monténégro, et à l'intérieur, ces investissements participent beaucoup plus à la circulation, que ce n'est le cas en Yougoslavie dans sa totalité. Dans le domaine de l'industrie, sur le territoire du Monténégro dominant les investissements dans les branches à capital intensif. Dans la période passée considérée dans sa totalité, les investissements dans le domaine de la circulation, de l'énergie et de la métallurgie sur le territoire du Monténégro, participent avec 63,4% aux investissements bruts dans l'économie. En Yougoslavie dans sa totalité, la participation de ces investissements est de 46,8%.

L'efficacité des investissements au Monténégro était plus faible que la moyenne yougoslave. La fluctuation du coefficient d'efficacité est évidente, mais avec une tendance à la baisse. En outre, existe une tendance à la

diminution des différences du coefficient d'efficacité entre le Monténégro et la moyenne yougoslave.

Le centre d'intérêt de ce travail se porte sur l'analyse des causes du faible coefficient d'efficacité des investissements au Monténégro. Comme causes les plus importantes sont citées:

- la structure de branche et la structure technique des investissements;
- la construction lente et discontinue;
- l'infrastructure insuffisamment développée;
- la configuration non appropriée du territoire et la répartition défavorable des lieux d'habitations;
- quelques facteurs défavorables à caractère subjectif.

Les facteurs objectifs étaient la cause primordiale du faible coefficient des investissements. Cependant on a donné dans ce travail une place importante aux facteurs à caractère subjectif:

- l'élargissement inutile du front d'investissement à la construction, et une synchronisation insuffisante du processus de construction;
- Des constructions, dont la capacité a été prévue trop importante au départ, et qui n'est pas utilisée suffisamment.
- Des études de projet incomplètes, les faiblesses du travail de recherche dans la formation d'une base d'étude;
- quelque solution non-rationnelle dans la répartition territoriale des activités économiques et nonéconomiques;
- l'apparition d'un "complexe de grandomanie" et l'abandon du développement "de la petite économie" comme méthode de dispersion des grandes capacités de production, accélération de l'embauche, et le complément de la structure économique.

Dans ce travail il est montré que l'action de ces facteurs s'est ressentie sur d'autres territoires du pays, mais que l'enchaînement des circonstances a rendu leur influence un peu plus importante au Monténégro que dans l'ensemble du pays.

